

KAFKASYA VE ORTA ASYA'DAKİ GEÇİŞ EKONOMİLERİNDE HİZMETLER SEKTÖRÜNÜN YERİ VE GELECEĞİ

Yrd. Doç. Dr. Nazım ÇATALBAŞ¹

Özet

Hizmetler sektörü, tarım ve sanayiden sonra ekonominin üçüncü temel sektörü olup, doğası gereği farklı yapıdaki alt sektörlerden oluşmaktadır. Hizmetler sektörü ile diğer iki temel sektör arasında birbirlerini tamamlayıcı sıkı bir ilişki vardır. Özellikle sanayileşme ile birlikte milli ekonomilerde hizmetler sektörünün, ağırlığı artmaktadır.

Kafkasya ve Orta Asya'daki geçiş ekonomilerinde hizmetler sektörünün GSYİH ve istihdama katkısı gelişmiş ülkelere göre oldukça düşüktür. Uluslararası hizmetler ticaretinden alınan pay da önemsiz denecek kadar azdır. Ayrıca bölge ülkeleri arasında hizmetler sektörünün ekonomiye katkısında önemli farklılıklar bulunmaktadır.

Bu çalışma'da ele alınan bölge ülkelerinde hizmetler sektörünün GSYİH'ya ve istihdama katkısının düşük olma ve uluslararası hizmetler ticaretinden alınan payın az olma nedenleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca bölgede hizmetler sektörünün ekonomiye katkısının artırılması için yapılması gerekenlere değinilmiştir.

Anahtar Kelime: Kafkasya ve Orta Asya, Geçiş Ekonomileri, Hizmetler Sektörü, Ekonomik Kalkınma, Hizmetler Ticareti.

---

¹ Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat Anabilim Dalı.

THE PLACE AND FUTURE OF THE SERVICE SECTOR IN THE TRANSITION ECONOMIES IN CAUCASIA AND IN CENTRAL ASIA

Abstract

The service sector is the third main sector in economy besides agriculture and industry, and it naturally includes sub-sectors with different structures. There is a close, complementary relationship between the service sector and the other two main sectors. The weight of the service sector in national economies increases especially due to industrialization.

In the transition economies in Caucasia and Central Asia, the contribution of the service sector to GDP and employment is very low when compared to the developed countries. The share from the international services trade is relatively small. Furthermore, there are significant differences in the contribution of the service sector to the economy for the countries in the region.

This study focuses on the reasons for the little share taken from the international service trade and for the low contribution of the service sector to GDP and to employment in the countries in the region. Moreover, the study also emphasizes the measures that should be taken to increase the contribution of the service sector to economy in the region.

Key Words: *Caucasia and Central Asia, Transition Economies, Service Sector, Economic Development, Trade in Services.*

1. Giriş

Günümüzde ekonominin üçüncü temel sektörü olan hizmetlerin önceden tarım ve sanayiden daha az öneme sahip olduğu varsayılmıştır. Fizyokratlardan klasik iktisatçılara kadar olan dönemde “hizmet” kavramı verimsiz faaliyetlerin türevi olarak görülmüştür. Buna gerekçe olarak hizmetle ilgili sektörlerin ulusların maddi değerlerine tarım ve imalat sanayi (sanayi) gibi bir katkı yapmadığı yani katma değer yaratmadığı ileri sürülmüştür. Neo-klasik iktisatçıların ise bu konuda tam bir mutabakat sağlayamadığı görülmektedir. Bu gelişme hizmetler sektörünün öneminin anlaşılması bakımından faydalı olmuştur².

Modern yaklaşımda bütün ekonomik faaliyetlerin verimli olduğu ve hizmetler sektörünün de ekonominin ayrılmaz bir parçası olduğu görüşü genel kabul görmüştür. Hizmetlerin öneminin anlaşılmasında bilgi, teknoloji ve iletişim alanındaki gelişmeler ile kişi başına milli gelir artışı ve sanayileşme sürecinin de önemli rolü vardır. Bilgi, teknoloji ve iletişimdeki büyük ilerlemeler ile hızlı enformasyon akışı dünya çapında ekonomilerin yeniden yapılanmasına ve özellikle gelişmiş batı toplumlarının ekonomik ve sosyal yapılarında köklü değişimlere yol açmıştır.

---

² Nazım Çatalbaş, “Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesi ve Gelişme Yolundaki Ülkelere Etkileri: Türkiye Uygulaması”, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s. 21, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)

Hizmetlerin ekonominin üçüncü temel sektörü olarak algılanmasında söz konusu sektöre yönelik bilimsel çalışmaların da önemli etkisi olmuştur. Bu çalışmalardan ekonomide hizmetler sektörünün rolünü en iyi açıklayan yaklaşım **Fischer-Clark Modeli**'dir. Bu yaklaşım eksikliklerine rağmen, ekonomik kalkınma sürecinde sektörler arasındaki ilişkiyi de açıklamaktadır³. Model'e göre tarım birincil sektör, imalat sanayi ikincil sektör ve geri kalanlar (hizmetler) ise üçüncül sektördür.

Yapısal ve teknolojik değişimler ekonomik kalkınmada hizmetler sektörünü önemli hale getirmiştir⁴. Ekonomik kalkınmada altyapının önemini vurgulayan Rosenstein-Rodan (1943), Little ve diğerleri (1970) ve Balldwin (1978)'e göre, altyapı hizmetlerinin kalite ve düzeylerine vurgu yapmışlardır. Onlara göre altyapı hizmetlerinde kalite ve düzeyi düşük olan ülkeler ekonomik kalkınmada çeşitli zorluklarla karşılaşacaklardır. Ekonomik kalkınma (dar kapsamda ekonomik büyüme) için iletişim (haberleşme), taşımacılık (ulaşım), eğitim ve finans gibi altyapıyı ilgilendiren hizmetlerin kalite ve düzeylerinin çağın standartlarına uygun olması gereklidir.

Günümüzde tarım ve sanayinin ekonomideki ağırlığı azalırken, hizmetler sektörünün payı hızla artmaktadır⁵. Gelişmiş çoğu ülkenin sanayi ötesi topluma aşamasına geçtiği günümüzde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB'nin) dağılmasıyla ayrılan Kafkasya ve Orta Asya'daki ülkeler özellikle de Türk cumhuriyetleri ve Tacikistan merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçişin yarattığı sorunlarla karşı karşıyadır. Geçiş ekonomisi olan söz konusu ülkeler farklı düzeylerde de olsa piyasa ekonomisine yönelik reformlarla yapısal ve teknolojik değişim süreci yaşamaktadırlar. Bu süreçte ekonomik kalkınmanın sağlanması önemlidir.

Ekonomik kalkınmada tarım ve sanayinin yanı sıra Rosenstein-Rodan (1943), Little ve diğerleri (1970) ve Balldwin (1978)'in belirttiği gibi altyapı hizmetlerinin kalite ve düzeyleri de (yani hizmetler sektörü de) önemli role sahiptir. Altyapı hizmetleri veya hizmetler sektörü açısından bakıldığında Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk cumhuriyetleri Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) döneminde oldukça geri kalmışlardır.

*Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde ulaşım, haberleşme, altyapı, eğitim, sağlık vb. hizmetlerde diğer cumhuriyetlere göre oldukça geri bırakılan Türk Cumhuriyetlerinde okur yazar oranı da Sovyet ortalamasının altındadır. .... .Türk cumhuriyetlerinde altyapı, bilhassa ulaştırma ve haberleşme açısından yetersiz durumdadır*⁶.

---

³ Ekonomide birincil sektördeki istihdam artışı ikincil sektöre, ikincil sektördeki büyüme üçüncül sektöre aşamalı olarak hareketlilik getirecektir. Birincil sektördeki istihdam artışının ikincil sektörde istihdam artışına neden olması ek büyümeye yol açmaktadır. Aynı şekilde ikincil sektördeki istihdam artışının üçüncül sektörde istihdam artışına neden olması benzer etkiler yaratmaktadır. Buna karşılık Fischer-Clark Modeli'ndeki gelişme düzeylerinin kalkınmanın bir sonucu olmadığı, aksine ön şartı olduğu iddia edilmektedir. Bu iddia altyapı hizmetleri için büyük ölçüde doğrudur. Bazı hizmetler ise post sanayi toplumlarında ortaya çıkmaktadır.

⁴ Stephenson, Sherry M. Stephenson, "Approaches to Liberalizing Services" **World Bank Policy Research Working Papers**. No: 2107, 1999, s. 13.

⁵ Naci Gündoğan, "Hizmetler Sektöründe İstihdam", **Kamu-İş Dergisi**, 7/1, 2002, s. 1.

⁶ Oktay Ağdaş, "Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlık Sonrası Temel Makro Ekonomik Göstergeler Açısından Değerlendirilmesi", Bişkek, Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 64, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

Bu nedenle geçiş dönemindeki söz konusu ülkeler ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmede önemli engellerle mücadele etmektedirler. Bu çalışma’da SSCB dönemindeki olumsuzluklar da dikkate alınarak bağımsızlık sonrası dönemdeki söz konusu ülkelerde hizmetler sektörünün gelişimi ve geleceğe yönelik öngörüler değerlendirilmiştir. Bu noktada hem hizmetler sektörünün Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) ve istihdama katkısına bakılmış hem de alt sektörlerdeki gelişmeler incelenmiştir. Ayrıca söz konusu ülkelerin uluslararası hizmetler ticaretindeki yeri saptanmıştır. Bağımsızlıktan günümüze kadar geçen dönemdeki gelişmelere bakılarak, genel eğilimi ortaya çıkarılmış ve sonuçta yapılması gerekenler sıralanmıştır.

2. Hizmetlerin Tanımı, Kapsamı Ve Sınıflandırması

“Hizmet” kavramı genel kabul gören yaklaşıma göre basitçe fiziksel varlığı olmayan bir üründür. Bu yaklaşımın bazı istisnaları da vardır. Hizmet(ler)⁷ sektörünün tanımı ve sınıflandırmasında konusunda farklı yaklaşımlar söz konusudur. Bu ise hizmetler sektörünün birbirinden oldukça farklı ve çok sayıda alt sektörden oluşmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca hizmetler ekonomik fonksiyonları ya da onların tüketiciler ve/veya hizmet sağlayıcıları açısından kendine özgü değerleri göz önüne alınarak sınıflandırılmaktadır⁸.

OECD ve EUROSTAT’ın benimsediği Uluslararası Sanayi Sınıflandırma Standardına (ISIC Rev.3) göre hizmetler sektörü aşağıdaki gibi sınıflandırılmaktadır. Buna göre,

- ISIC G: Toptan ve perakende ticaret, motorlu araçlar, motosiklet, kişisel ve hane halkı mallarının tamiri,
- ISIC H: Otel ve restoran,
- ISIC I: Taşıma, depolama ve haberleşme
- ISIC J: Finansal (mali) aracılık,
- ISIC K: Gayrimenkul, kiralama, ve iş hizmetleri,
- ISIC L: Kamu yönetimi ve güvenlik, zorunlu sosyal güvenlik,
- ISIC M: Eğitim,
- ISIC N: Sağlık ve sosyal güvenlik,
- ISIC O: Topluluğa ait, sosyal ve kişisel hizmetlerdir.

Uluslararası hizmetler ticareti ile ilgili sınıflandırmalarda da farklılıklar vardır. Tablo 1 uluslararası kuruluşların hizmetler ticaretine ilişkin sınıflandırma farklılığının görülmesi bakımından faydalıdır. IMF’nin hazırladığı Ödemeler Dengesi Elkitabı’nda uluslararası ticarete konu olan hizmetlere yönelik genel bir sınıflandırma yapılmıştır. Bu nedenle BPM5 / EBOPS (5 th Edition of Balance of Payments Manual/ Extended Balance

---

⁷ Türkçe literatürde daha çok **hizmet sektörü** olarak geçse de söz konusu sektör birbirine benzerlikleri olmayan (veya çok az olan) pek çok farklı alt sektörden oluştuğu için **hizmetler sektörü** olarak da ifade edilebilmektedir. Bu çalışma’da genellikle hizmetler sektörü kullanılmıştır.

⁸ Çatalbaş, **a.g.e.** , .s. 7.

of Payments Services Classification) uluslararası hizmetler ticaretini tam olarak kapsamamaktadır. Birleşmiş Milletler'in (BM'nin) hazırladığı CPC (Central Product Classification) Gruplama Kategorileri ile ICFA (ISIC Categories for Foreign Affiliates) Hizmetleri Temel Kategorilerinde daha ayrıntılı ve spesifik sınıflandırma yapılmıştır. Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ'nün) GNS/W/120⁹ Temel Kategorilerinde hizmetler ticareti ile ilgili sınıflandırma da geneldir.

Tablo 1: Uluslararası Hizmetler Ticareti ile İlgili Sınıflamalardaki Temel Gruplar

BPM5/EBOPS Temel Kategorileri	CPC Gruplama Kategorileri (CPC Numaraları)	ICFA Hizmetleri (ISIC Numarası) Temel Kategoriler ⁽¹⁾	GNS/ W/ 120 Temel Kategoriler ⁽²⁾
Taşımacılık (Ulaşım)	İnşaat Hizmetleri (54)	İnşaat (45)	İş Hizmetleri
İletişim Hizmetleri	Dağıtıcı Ticaret Hizmetleri (61-62)	Dağıtıcı Ticaret ve Tamir (50-52)	İletişim Hizmetler
İnşaat Hizmetleri	Geçici Yemek ve İçecek Sunma Hizmetleri (63)	Otel ve Restoranlar (55)	İnşaat ve İlgili Mühendislik Hizmetleri
Sigorta Hizmetleri	Taşıma ve Posta Hizmetleri (64- 68)	Taşıma, Depolama ve İletişim (60-64)	Dağıtım Hizmetleri
Finansal Hizmetler	Elektrik, Gaz ve Su Dağıtım Hizmetleri (69)	Finansal Aracılık (65-67)	Eğitsel Hizmetleri
Bilgisayar ve Enformasyon Hizmetleri	Sigorta ve Finansal Hizmetler (71)	Taşınmaz Mal Faaliyetleri (70)	Çevresel Hizmetler
Telif Hakkı ve Lisans Ücretleri	Emlak Hizmetleri (72)	Makine ve Ekipman Kiralama (71)	Finansal Hizmetler
Diğer İş Hizmetleri	Leasing ve Kiralama Hizmetleri (Operatör Olmaksızın) (73)	Bilgisayar ve İlgili Faaliyetler (72)	Sağlıkla İlgili ve Sosyal Hizmetler
Kişisel, Kültürel ve Eğlence Hizmetleri	Araştırma ve Geliştirme (81)	Araştırma ve Geliştirme (73)	Turizm ve Seyahat İle İlgili Hizmetler
Hükümet Hizmetleri (Başka Yerdekiler dahil Değil)	Mesleki Bilim ve Teknik Hizmetleri (82-83)	Diğer İş Faaliyetleri (74)	Eğlence, Kültürel ve Sportif Faaliyetler
	Haberleşme ve Enformasyon Alma (84)	Eğitim (80)	Taşımacılık Hizmetleri
	Destek Hizmetleri (85)	Kamu Yönetimi ve Güvenlik, Zorunlu Sosyal Güvenlik	Diğer Hizmetler (Başka Yerlerdeki)
	Serbest veya Sözleşmeye Bağlı Üretim Hizmetleri (86)	Sağlık ve Sosyal Çalışma (85)	
	Bakım ve Tamir Hizmetleri (87)	Lağım ve Çöp Tanzimi (90)	
	Kamu Yönetimi (91)	Üye Olunan Örgütlerin Faaliyetleri (91)	
	Eğitim (92)	Eğlence, Kültürel ve Sportif Faaliyetler (92)	
	Sağlık ve Sosyal Çalışma (93)	Diğer Hizmet Faaliyetleri (93)	
	Sağlık Koruma ve Çevresel Hizmetler (94)		
	Eğlence, Kültürel ve Spor Faaliyetleri (95)		

Kaynak: William Cave, “Measuring International Trade in Services and New Demands on the Family of Classifications”, The International Association for Official Statistics (IAOS)

⁹ WTO, Services Sectoral Classification List

http://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/mtn_gns_w_120_e.doc Erişim Tarihi (27.12.2008)

conference on “Official Statistics and the New Economy”, was hosted by the Office for National Statistics. (London, 27–29 August 2002), s. 19.

(1) ICFA (ISIC Categories for Foreign Affiliates), hizmet işletmelerinin tüm faaliyetlerini kapsamaktadır.

(2) GNS/ W/ 120, Dünya Ticaret Örgütü Sekreterliği'nin 10 Temmuz 1991 tarihinde yayınladığı hizmetler sektörüne ilişkin sınıflandırmadır.

3. Küresel Ekonomide Hizmetler Sektörü

Hizmetler sektörü modern ve gelişmiş ekonomilerde GSYİH'lardan giderek daha fazla pay almaktadır¹⁰. 1960'lı yılların sonuna doğru hizmetler sektörü gelişmiş ülkelerin GSYİH'larının yarısından fazlasını oluştururken, 2006'da bu oran yaklaşık yüzde 73'tür. Söz konusu oran Türkiye'nin yanı sıra Amerika ve Okyanusya'daki Gelişme Yolundaki Ülkelerde (GYÜ'lerde) yüzde ise 60'lar düzeyindedir. Buna karşılık GYÜ'ler de arasında önemli farklılıklar vardır.

Tablo 2: Ülke Gruplarına Göre Hizmetler Sektörünün⁽¹⁾ GSYİH'ya Oranı 1970-2006 (Yüzde)

	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Geçiş Ekonomileri	37.8	40.4	42.6	43.2	35.8	53.2	53.4	55.5	58.0	58.5	56.6	55.5	56.1
Orta Asya						45.8	45.0	46.0	46.8	47.8	49.3	47.4	47.4
Avrupa						53.9	54.6	56.7	59.3	59.8	57.5	56.5	57.1
Gelişmiş Ülkeler	56.8	58.3	59.6	62.9	65.3	68.4	71.3	72.4	73.2	73.2	73	73.1	72.9
GYÜ'ler (Afrika)	41.2	35.8	32.3	35.6	43.7	48.6	46.9	47.5	47.0	47.1	46.8	45.7	44.7
GYÜ'ler (Amerika)	54.6	54.3	53.6	53.7	58.8	60.2	61.6	62.8	62.1	61.2	59.9	59.9	58.9
GYÜ'ler (Okyanusya)	50.9	51.7	54.6	57.5	62.6	61.0	60.1	62.0	62.5	61.3	60.7	60.6	59.6

Kaynak: UNCTAD Handbook of Statistics 2008
<http://stats.unctad.org/Handbook/TableViewer/tableView.aspx> Erişim Tarihi: (23.09.2008)

(1) UNCTAD'ın hizmetler sektörü ile ilgili sınıflandırmasına inşaat hizmetleri dahil edilmemiştir.

1990'ların başında yüksek gelirli OECD ülkelerinde hizmetler GSYİH ve istihdamdan ortalama yüzde 63 civarında pay alırken, bu oran Avrupa ve Orta Asya'daki

¹⁰ James Markusen, Thomas T. Rutherford and David Tarr, “Foreign Direct Investment in Services and the Domestic Market for Expertise”, **World Bank Policy Research Working Paper**, No: 2413, 2000, s. 1.

---

geçiş ekonomilerinde yüzde 30-40'lar gibi düşük düzeyde kalmıştır¹¹. 1970 yılında geçiş ekonomilerinde hizmetler sektörünün GSYİH'ya katkısı yüzde 37.8, 1980'de yüzde 42.6 ve 1990'da yüzde 35.8 olarak gerçekleşmiştir. Geçiş ekonomilerinde hizmetlerin GSYİH'ya katkısı artma eğilimine girmiş, 2006'da yüzde 56.1'e ulaşmıştır. Kafkasya ve Orta Asya'daki geçiş ekonomilerinde ise 2006'da hizmetlerin GSYİH'ya katkısı yüzde 47.4'tür. Bu oranlara ülkeler temelinde daha ayrıntılı olarak sonraki başlıklarda ele alınmıştır.

4. Kafkasya Ve Orta Asya Ekonomilerinde Hizmetler Sektörü

Bağımsızlıklarını kazanmadan önce Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan'ının da içinde yer aldığı SSCB'de sermaye yoğun bir üretim tarzı uygulanırken, ağır sanayiye de önem verilmiştir. Kafkasya ve Orta Asya'daki cumhuriyetlerin ekonomileri ise daha çok hammadde ve doğal kaynak ile elektrik enerjisi üretimi ağırlıklı idi¹².

Ekonominin üçüncül sektörü olan hizmetler ise ihmal edilmiştir. Bunda K.Marx'ın hizmetlerle ilgili sektörlerdeki faaliyetleri katma değer yaratmayan verimsiz faaliyetler olarak görmesi etkili olmuştur¹³. Sovyet sisteminde bankacılık sektörü tasarruf mevduatı toplamak ve SSCB içinde para transferini gerçekleştirmek gibi sınırlı bir alanda faaliyet göstermiştir. Temel mal ve hizmetler devlet tarafından sübvansiyon edilmiş, sübvansiyon tüketici yerine merkezi üretimi şekillendirmek için kullanılmıştır. Merkezi planlamanın yarattığı güçlü bürokrasi kamu hizmetlerinde etkinliği ve hizmet kalitesini düşürmüştür¹⁴. Bu durum, bağımsızlık sonrası Orta Asya Cumhuriyetlerini önemli ölçüde etkilemiştir.

SSCB sistemi içinde cumhuriyetlerin birbirleriyle olan girdi-çıkı ilişkisi özellikle Kafkasya ve Orta Asya ülkelerinde önemli olumsuzluklar yaratmıştır. SSCB'nin dağılmasıyla girdi-çıkı ilişkisi, sübvansiyon, hammadde ve sermaye temininin ortadan kalkması, kaynak transferinin durması ve nitelikli Rus işgücünün ülkelere dönmeleriyle bölge ekonomilerinin üretimlerinde büyük ölçüde daralmalar yaşanmıştır.

Grafik 1'de görüldüğü gibi bölge ülkelerinin bağımsızlıklarının neredeyse ilk beş yılı ekonomideki daralmalar nedeniyle çok sıkıntılı geçmiştir. Bunlara ek olarak merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçişte uygulanan yapısal reformlar ekonomideki sorunları daha da derinleştirmiş ve yoksulluğu da önemli oranda arttırmıştır.

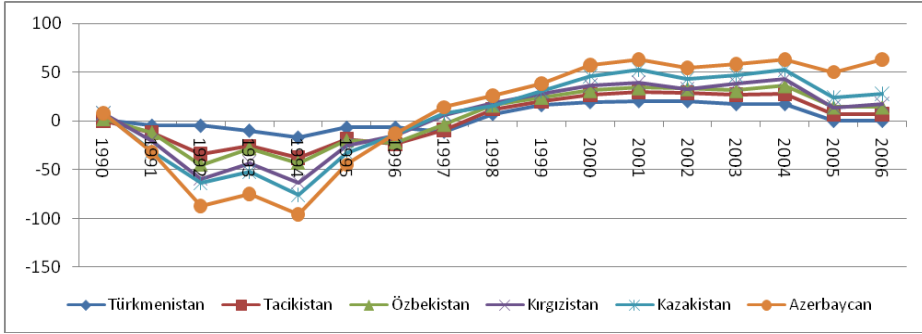
¹¹ Felix Eschenbach, Services Policy Reform and Commitments in Trade Agreements: An Analysis of Transition Economies, s. 3. http://www.gem.sciences-po.fr/content/publications/regulatory_policy.html Erişim Tarihi: (10.08.2008)

¹² Richard Pomfret and Kathryn Anderson, "Economic Development Strategies in Central Asia Since 1991", *Asian Studies Review*, 25/2, 2001, s. 186-187.

¹³ World Bank, **From Disintegration to Reintegration: Eastern Europe and the Former Soviet Union in International Trade**, Washington, 2005, s. 282.

¹⁴ Süreyya Sakınç, **Geçiş Ekonomileri ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Reformlar**, Celal Bayar Üniversitesi: Manisa, 2005. s. 31.

Grafik 1: Kafkasya ve Orta Asya'da Ekonomik Büyüme (1990-2006)

Kaynak: World Bank, **World Development Indicators** ve UNCTAD verileri esas alınmıştır

Bu süreçte bölge ülkelerinin coğrafi ve siyasi şartları en az ekonomik şartlar kadar önemli belirleyicilerdir. Bölge ülkelerinin açık denizlere kıyılarının bulunmaması, gelişmiş ülkelere olan fiziki uzaklık ve demokrasi kültüründen yoksunluk önemli eksikliklerdir. SSCB'nin bölgeye ekonomik kalkınma için çok önemli olan ulaşım, haberleşme, altyapı, eğitim ve sağlık alanlarında yeterli kalite ve düzeyde hizmet götürmemesi bölge ülkeleri için önemli handikaplardır. Coğrafi ve siyasi şartlar dikkate alındığında bölge ülkeleri geçiş sürecinde olan ve bu süreci önemli ölçüde tamamlayan Merkezi ve Doğu Avrupa (MDA) Ülkeleri kadar şanslı olmadığı ortaya çıkmaktadır.

Geçiş sürecinde bölge ülkeleri ekonomik kalkınma hamlesini ve ekonomide sistem değişikliğini eş zamanlı olarak gerçekleştirmektedirler. Bölgede merkezi planlı dönemde yeterli sanayileşmenin sağlanamaması ve hizmetler sektörünün ihmal edilmesi piyasa ekonomisine geçişte kendini göstermiştir. Özellikle taşımacılık, iletişim ve finans gibi ekonomik kalkınmayı destekleyen hizmet sektörlerindeki altyapı eksiklikleri ve verimsiz üretim yapısal reformların başarı düzeyini etkilemektedir.

4.1. Azerbaycan Ekonomisinde Hizmetler Sektörü

Azerbaycan 18 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir. 2006 yılında ülkenin nüfusu 8.5 milyon, kişi başına milli gelir 1.840 dolar ve enflasyon oranı 2006 ve 2007'de sırasıyla yüzde 8 ve 17 olarak gerçekleşmiştir¹⁵. 2004 verilerine göre ülke nüfusunun yüzde 40'ı yoksulluk sınırının altındadır¹⁶. Ülke ekonomisi SSCB döneminde büyük ölçüde Bakü ve çevresinde kurulmuş bulunan petrokimya sanayi, yetersiz teknoloji nedeniyle etkin olarak çalışmayan küçük ölçekli fabrikalar, maden ve ham petrol üretimi ile pamuğa dayanmakta idi. Ülke bağımsızlıktan sonra piyasa ekonomisine geçme kararı almıştır. Tarım, sanayi ve hizmetler sektöründe faaliyet gösteren kamu iktisadi teşebbüsleri (KİT'ler) özelleştirilmiştir. Özelleştirmenin yanı sıra yetersiz teknoloji ve finansman ile döviz darboğazı ve diğer etkenler geçiş döneminde bütün sektörlerde üretimi düşürmüştür.

¹⁵ World Bank, World Development Indicators <http://ddp-ext.worldbank.org/ext/DDPQQ/showReport.do?method=showReport> Erişim Tarihi (15.08.2008)

¹⁶ ADB, **Key Indicators of Developing Asian and Pacific Countries**, s. 171, ;ADB, **Asian Development Outlook 2007 Update**, s. 149; World Bank, **World...**Erişim Tarihi (15.08.2008)

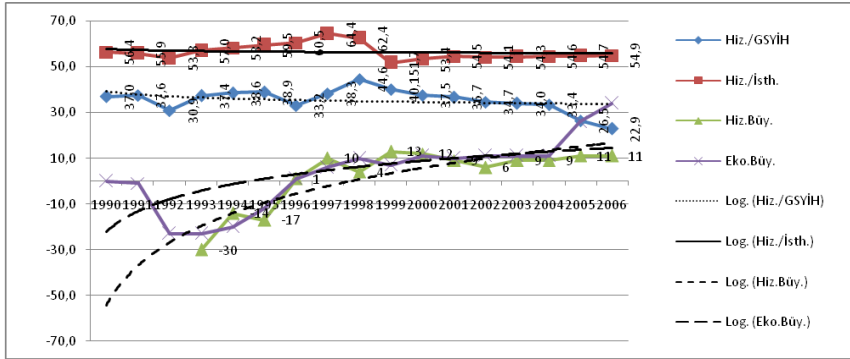
Tablo 3: Genel Hükümet Harcamalarında Bazı Hizmetlerin Payı 1990- 2006 (Yüzde)

	1990	1993	1996	1999	2002	2003	2004	2005	2006
Genel Kamu Hizmetleri	1.5	3.9	5.5	7.8	7.7	7.9	8.2	7.9	10.6
Eğitim	23.5	18.4	21.3	24.4	20.5	19.0	19.6	17.4	12.6
Sağlık	8.9	8.0	8.4	5.7	4.8	4.5	4.9	5.4	4.3
Sosyal Güvenlik ve Refah	11.8	8.5	14.6	18.5	20.4	17.3	15.7	14.2	9.0
Ekonomik Hizmetler	46.1	29.0	14.9	10.2	14.7	19.7	19.4	20.8	32.9
Diğerleri	8.4	23.9	26.4	22.8	21.7	21.8	21.9	24.7	23.2

Kaynak: ADB, Key Indicators for Asia and the Pacific 2008, <http://www.adb.org/statistics> Erişim Tarihi (25.08.2008) verilerinden hesaplanmıştır.

Piyasa ekonomisine yönelik düzenlemelere bağlı olarak eğitim, sağlık ile sosyal güvenlik ve refaha yönelik hizmetlerin merkezi hükümet harcamalarından aldığı pay giderek azalmıştır. Tablo 3’de görüldüğü gibi ekonomik hizmetlerin ise bütçeden aldığı pay 1999’a kadar azalmış, daha sonra artma eğilimine girmiştir. Buna karşılık genel kamu hizmetlerinde artma eğilimi sürmektedir. Yoksulluk oranının yüksek olması ve diğer nedenlerle kamunun eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik gibi temel hizmet sektörlerinden çekilmesini zorlaştırmaktadır.

Grafik 2: Azerbaycan’da Hizmetler Sektöründe Genel Eğilimler (1990-2006)

Kaynak: ADB; [Key Indicators for Asia and the Pacific 2008](#) ve World Bank, **World Development Indicators** veritabanı esas alınmıştır.

2007 yılında Azerbaycan GSYİH’sında tarım yüzde 6, sanayi yüzde 62 ve hizmetler sektörü yüzde 32 paya sahiptir¹⁷. Bağımsızlıktan sonrasında GSYİH’da sanayi sektörünün ağırlığı artarken, hizmetler sektörü azalma eğilimindedir. Hizmetler sektörünün GSYİH’daki payı 1990’da yüzde 38, 1995’te yüzde 39 ve 1998’de yüzde 45’dir. Grafik

¹⁷ World Bank, **World...**, Erişim Tarihi (20.08.2008)

2'den de görüldüğü gibi sektörün GSYİH'ya katkısı 1998'den sonra düşme eğilimine girmiş, 2006'da yüzde 24 olarak gerçekleşmiştir¹⁸.

Tablo 4: Azerbaycan'da Hizmet Alt Sektörlerinin GSYİH'ya Katkısı 1990-2006 (Yüzde)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
İnşaat	6.8	7.4	7.1	7.3	7.3	3.7	9.3	11.7	13.0	10.9	6.5	5.8	8.7	11.2	12.5	9.4	7.5
Ticaret	3.4	3.7	5.4	5.2	6.1	5.9	5.8	6.5	6.2	7.1	6.7	7.8	7.9	7.6	7.7	6.6	5.9
Taşımacılık ve İletişim	6.8	7.4	5.4	8.0	12.3	17.4	10.2	10.5	12.0	10.7	12.0	10.1	9.8	10.0	9.5	7.4	7.5
Finans	3.4	0.0	2.5	7.2	5.6	2.6	0.9	0.8	1.0	0.7	0.9	1.2	1.0	1.2	1.4	1.4	1.1
Kamu Yönetimi	6.8	7.4	2.9	6.0	0.5	2.5	2.1	1.7	1.7	2.0	2.0	2.7	3.3	3.7	3.9	3.0	2.3
Diğerleri	14.1	16.3	12.0	9.3	13.3	7.5	10.8	16.0	21.9	18.0	13.5	12.0	9.8	8.9	8.6	6.0	4.7

Kaynak: ADB, Key Indicators for Asia and the Pacific 2008, <http://www.adb.org/statistics> Erişim Tarihi (25.08.2008) verilerinden hesaplanmıştır.

1990-2006 döneminde, hizmet alt sektörlerinin GSYİH'ya katkıları değişmiştir. Tablo 4'ten de görüldüğü gibi inşaat ve ticaretin GSYİH'ya katkısı son yıllardaki azalmaya karşılık, genel olarak artma eğilimindedir. Altyapı yenileme çalışmaları ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına (DYSY) bağlı olarak inşaat sektörünün GSYİH'daki payı dalgalanmalar göstermekle birlikte artmaktadır.

Söz konusu dönemde ticaret istikrarlı olarak gelişirken, yapılan özelleştirmelerle birlikte kamu yönetimi hizmetlerinin ağırlığı azalmıştır. Taşımacılık ve iletişim hizmetlerinin ise GSYİH'dan aldığı pay az da olsa artmıştır. 2006'da inşaat ile taşımacılık ve iletişim hizmetlerinin GSYİH'ya katkısı yüzde 7.5, ticaretin yüzde 5.9, kamu yönetiminin yüzde 2.3, finansın yüzde 1.1 ve diğer hizmetler ise yüzde 4.7'dir. Taşımacılık ve iletişim, finans (bankacılık, sigortacılık v.b.) gibi hizmet alt sektörleri istenilen düzeyde değildir.

Taşıma (ulaşım) ve iletişimdeki (haberleşmedeki) altyapı eksiklikleri ticareti ve ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemektedir. **Doğu-Batı Taşımacılık Koridoru'nun** (Avrupa-Kafkasya-Asya Taşıma Koridoru: TRACECA) tamamlanması, Asya ve Avrupa arasında fiber optik iletişiminin sağlanması, **Kuzey-Güney Taşımacılık Koridoru'nun** işlerlik kazanması Azerbaycan'ın yanı sıra tüm bölge ülkelerini olumlu yönde etkileyebilecek potansiyele sahiptir¹⁹.

Azerbaycan'ın var olan ekonomik büyüme hızını devam ettirmesi, piyasa ekonomisine geçiş düzenlemelerini etkin olarak uygulaması ve aksayan taraflarını düzenlemesi hizmetler de dahil olmak üzere tüm sektörleri olumlu etkileyecektir. Petrol,

¹⁸ ADB, **ADB Key Indicators**, Vol 38, s. 171.

¹⁹ Eyüp Zengin ve Röşen İbrahimov, "Azerbaycan Ekonomisinde Petrol ve Gaz Kaynaklarının İşletilmesine Alternatif Olarak Nakliyat Koridorları", **Avrasya Etüdüleri**, Sayı: 27-28, 2005, s.196-200.

doğalgaz ve diğer ürünlerin ihracatından sağlanan gelirlerin verimli alanlarda kullanılması önemlidir. Ülkenin stratejik bir noktada olması nedeniyle petrol ve doğalgaz taşımacılığında önemli gelir elde edebilir. Bu noktada DYSY'ları ve dış finansman destekli projeler ülkeye yeni fırsatlar sunmaktadır.

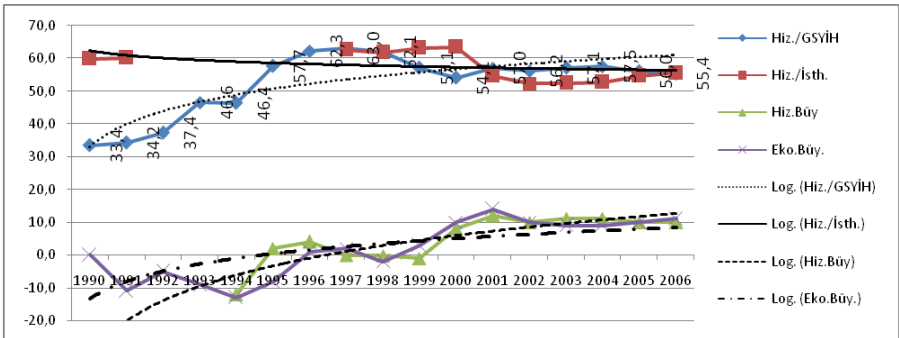
4.2. Kazakistan Ekonomisinde Hizmetler Sektörü

Bölge ülkeleri arasında en büyük yüz ölçümüne sahip olan Kazakistan, 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiştir. 2007'de ülkenin nüfusu 15.4 milyon, kişi başına milli gelir ise 5.060 dolardır. Enflasyon (tüketici fiyatları endeksine göre) oranı ise yüzde 11'dir²⁰. Yoksulluk oranı diğer bölge ülkelerine göre oldukça düşük olup, 2003'te yüzde 19.8'dir²¹. Ülke zengin petrol rezervleri ve diğer doğal kaynaklara sahiptir.

Kazakistan bağımsızlıktan sonra piyasa ekonomisine geçiş için yeniden yapılanma sürecine girmiştir. SSCB döneminde ekonomide sanayi sektörünün ağırlığı söz konusu iken, günümüzde GSYİH'da hizmetler sektörü ağırlıktadır. 2007'de tarım yüzde 7, sanayi yüzde 44 ve hizmetler sektörü yüzde 49 oranında GSYİH'dan pay almaktadır²². Sanayi sektörünün GSYİH'daki payının azalmasında SSCB'nin dağılmasından sonra, bu ülkenin ürettiği geleneksel ağır sanayi ürünlerine yönelik talepteki azalma ve özelleştirmeler etkili olmuştur.

Kazakistan ekonomisi SSCB'nin yıkılması ile yaşanan daralmaya ek olarak 1998 yılındaki Güneydoğu Asya ve Rusya Krizi'nden de olumsuz etkilenmiştir. Grafik 1 ve 3'te görüldüğü gibi 1991-1998 döneminde GSYİH devamlı küçülmüştür. Hizmetler sektörü GSYİH'daki negatif büyüme oranlarından etkilenmiş, en düşük büyüme yüzde -11 ve -13 ile 1991 ve 1994'de gerçekleşmiştir. Ülke ekonomisinin uluslararası ekonomik krizlerin ve yapısal dönüşümün olumsuz etkilerinden kurtulmaya başladığı 2000'den sonra hizmetler sektöründe yüksek büyüme oranları yakalanmıştır.

Grafik 3: Kazakistan'da Hizmetler Sektöründe Genel Eğilimler (1990-2006)

Kaynak: ADB; [Key Indicators for Asia and the Pacific 2008](#) World Bank, [World Development Indicators](#) esas alınmıştır.

²⁰ World Bank, [World...](#) , Erişim Tarihi (23.09.2008)

²¹ <http://www.undp.kz/infobase/tables.html?id=51> Erişim Tarihi (26.09.2008)

²² World Bank, [World...](#) , Erişim Tarihi (27.09.2008)

1990-2006 döneminde hizmetler sektörünün GSYİH'ya katkısı artış eğilimindedir. Katkı, cari fiyatlarla 1990'da yüzde 33.4 iken 2006'da yüzde 55.4'tür. İnşaatla hizmetler sektörüne eklendiğinde bu oran yüzde 65'e çıkmaktadır. Kazakistan ekonomisinde diğer bölge ülkeleri ile kıyaslandığında hizmetler sektörünün ağırlığı dikkati çekmektedir.

Hizmetler sektörünün istihdama katkısı 1990-2006 döneminde azalmış, 1990'da yüzde 59.8 iken 2006'da yüzde 55.5 olarak gerçekleşmiştir. 2006'da hizmet alt sektörlerinin istihdama katkısı şöyledir: Ticaret ile araba tamiri ve hane halkı malları yüzde 14.6, eğitim yüzde 9.3, taşımacılık ve iletişim yüzde 7.2, kamu yönetimi hizmetleri yüzde 5.2, sağlık ve sosyal hizmetler yüzde 4.4, gayri menkul yüzde 2.9, topluluk, sosyal ve bireysel hizmet faaliyetleri yüzde 2.8, otel ve restoran hizmetleri yüzde 1.2 ve finans hizmetleri yüzde 0.8'dir²³.

Hizmet alt sektörlerinin GSYİH'ya katkılarını bakıldığında taşımacılık ve iletişim hizmetlerinin payı 1992'ye kadar azalmış, 1993-2006 döneminde ise dalgalı bir seyir izlemesine karşılık artmıştır. 2006'da taşımacılık ve iletişim hizmetlerinin GSYİH'daki payı yüzde 11.3'dür. Ticaretin GSYİH'daki payı 1998 yılına kadar artmış, 1999-2006 döneminde azalmış, genelde ise artmıştır. 2006'da ticaretin GSYİH'daki payı yüzde 11.7, finans, kamu yönetimi ve diğer hizmetlerin payı ise yüzde 32.4 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 5: Kazakistan'da Hizmet Alt Sektörlerinin GSYİH'ya Katkısı 1990-2006 (Yüzde)

Alt Sektörler	1990	1992	1994	1996	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
İnşaat	12.1	8.7	9.6	4.4	4.9	4.7	5.2	3.6	6.3	6.0	6.1	7.8	9.7
Ticaret	8.1	8.5	12.1	17.3	15.2	13.6	12.4	12.1	12.2	11.6	12.5	11.8	11.7
Taşımacılık ve İletişim	9.4	7.4	11.2	11.3	13.8	12.1	11.5	11.2	11.6	12.4	11.8	11.8	11.3
Kamu Yönetimi	15.9	21.4	23.0	33.7	33.1	31.5	30.2	33.7	32.4	33.0	33.3	32.4	32.4

Kaynak: ADB; [Key Indicators for Asia and the Pacific 2008](#) verilerinden hesaplanmıştır.

Kazakistan ekonomisi zengin doğal kaynaklarının yardımı, altyapının yenilenmesi, yapısal reformların sürdürülmesiyle piyasa ekonomisine geçişi daha kolay ve hızlı sağlayacaktır. Bunun yanı sıra DYSY'ları ekonomiye ek bir dinamizm sağlayacaktır. Söz konusu yatırımlar doğrudan ve dolaylı olarak hizmetler sektörünü geliştirecektir.

4.3. Kırgızistan Ekonomisinde Hizmetler Sektörü

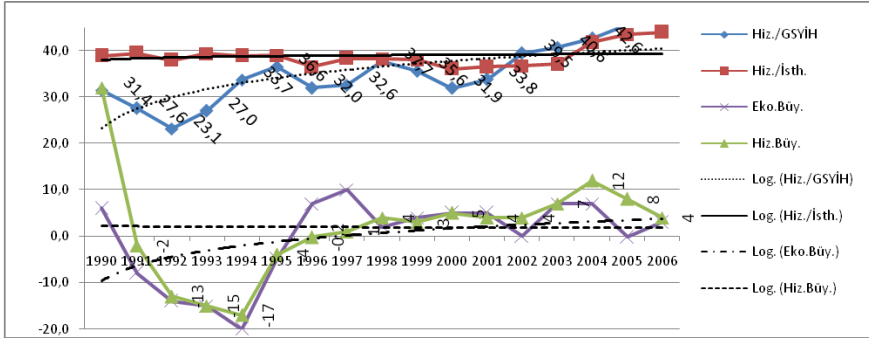
Bölgenin en fakir ülkelerinden olan Kırgızistan 31 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir. 2006 verilerine göre ülkenin nüfusu 5.2 milyon, kişi başına milli geliri ise 500

²³ IMF, **Republic of Kazakhstan: Statistical Appendix**, IMF Country Report No. 05/239, 2005, s. 9.

dolardır²⁴. Ülkede enflasyon 2006 ve 2007’de sırasıyla yüzde 6 ve 10’dur²⁵. 2005 verilerine göre ülke nüfusunun yüzde 43’i yoksuldur²⁶. Ülke diğer bölge ülkeleri gibi zengin petrol ve doğalgaz rezervlerine sahip olmasa da hidro elektrik, pamuk ve altında önemli bir üretici konumundadır.

Bağımsızlıktan sonra GSYİH’da önemli oranda düşüşler yaşanmış, ülke merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine yönelmiştir. Ekonomideki daralma Grafik 1 ve 4’te görüldüğü gibi 1996’ya kadar sürmüş, Güneydoğu Asya ve Rusya Krizleri iyileşme sürecine giren ekonomiyi olumsuz yönde etkilemiştir. Orta Asya Cumhuriyetleri arasında en çok reform gerçekleştiren, ilk IMF desteği alan ve Dünya Ticaret Örgütü’ne (WTO’ya) ilk üye olan ülke Kırgızistan’dır. Bağımsızlığın ilk yıllarında ekonomide tarım sektörünün ağırlığının artmasına karşılık, sektörel reformlar ile madencilik ve tarıma dayalı sanayi, hidro elektrik üretimi ve hizmetlerin ekonomideki rolünün artırılması planlanmaktadır. 2006’da Kırgızistan’ın GSYİH’sında tarım yüzde 33, sanayi yüzde 20 ve hizmetler sektörü yüzde 47 oranında paya sahiptir²⁷.

Grafik 4: Kırgızistan’da Hizmetler Sektöründe Genel Eğilimler (1990-2006)

Kaynak: ADB ve World Bank verileri esas alınmıştır.

1990-2006 döneminde hizmetler sektörünün GSYİH’ya katkısında bağımsızlığın ilk yıllarındaki azalmaya karşılık genelde artış söz konusudur. 1998’de hizmetler sektörünün GSYİH içindeki payı yüzde 37.7 iken, 2000’de yüzde 31.9 olarak gerçekleşmiştir. Bu düşüşte diğer sektörlerle göre hizmetler sektöründeki düşük büyüme hızları etkili olmuştur. 2000’den sonra Kırgızistan ekonomisinde hizmetler sektörünün payı ve büyüme hızları artmıştır. 2006 yılında hizmetler sektörünün GSYİH içindeki payı yüzde 46.9 iken sektörün büyüme hızı yüzde 8’dir. 1990-2006 döneminde hizmetler sektörünün istihdama katkısında az da olsa artış söz konusudur. 1990’da yüzde 38.9 olan katkı 2006’da yüzde 43.9’a çıkmıştır.

²⁴ ADB, **Key Indicators of Developing Asian and Pacific Countries**, s. 263; World development Indicators <http://ddp-ext.worldbank.org/ext/DDPQQ/showReport.do?method=showReport> Erişim Tarihi: (07.09.2008)

²⁵ World Bank, **World...**, Erişim Tarihi (27.09.2008)

²⁶ World Bank, **World...**, Erişim Tarihi (08.10.2008)

²⁷ World Bank, **World...**, Erişim Tarihi (29.09.2008)

Hizmet alt sektörlerinin GSYİH'ya katkısına bakıldığında (Tablo 6) ise ticaret, taşımacılık ve iletişim ile kamu yönetiminin GSYİH'dan aldığı pay genelde artmıştır. 2006'da cari fiyatlarla ticaretin GSYİH'daki payı yüzde 22, taşımacılık ve iletişimin yüzde 7.1 ve kamu yönetiminin yüzde 4.7'dir. Finans hizmetlerinin GSYİH'ya katkısı dalgalı bir seyir izleyerek azalmıştır. 2006'da finans sektörünün GSYİH'daki payı yüzde 0.5'dir. Diğer hizmetlerin de GSYİH'daki payı azalma eğilimindedir.

Tablo 6: Kırgızistan'da Hizmet Alt Sektörlerinin GSYİH'ya Katkısı 1990-2006 (Yüzde)

	1990	1992	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
İnşaat	7.9	4.1	3.6	6.6	6.4	4.9	4.9	3.3	4.5	4.1	3.7	3.2	2.7	3.0	3.1
Ticaret	4.1	3.7	10.3	11.9	11.1	11.3	13.8	13.9	13.0	13.1	15.6	16.7	17.8	20.0	22.0
Taşımacılık ve İletişim	5.8	3.0	4.9	4.9	4.9	4.6	4.9	5.2	4.0	4.5	5.6	5.9	7.1	7.4	7.1
Finans	0.7	1.8	5.1	3.9	0.7	1.1	1.2	0.3	0.5	1.2	1.6	0.7	0.6	0.6	0.5
Kamu Yönetimi	..	1.7	2.4	2.5	2.3	2.7	3.3	4.7	4.1	5.5	5.7	5.1	5.1	5.2	4.7
Diğerleri	20.9	13.0	11.0	13.5	12.9	12.9	14.4	11.5	10.3	9.5	10.9	12.2	11.9	12.5	12.6

Kaynak: ADB; [Key Indicators for Asia and the Pacific 2008](#) verilerinden hesaplanmıştır. (..) Veri yok.

1990-2006 döneminde genel hükümet harcamalarından eğitim ile sosyal güvenlik ve refah hizmetlerinin aldığı pay giderek azalmıştır. Tablo 7'ye bakıldığında en keskin düşüş ise artan özelleştirmelere bağlı olarak ekonomik hizmetlerde gerçekleştiği görülmektedir. 1990'da genel hükümet harcamalarından ekonomik hizmetlerin aldığı pay yüzde 43.4 iken 2006'da yüzde 9.5 düzeyine inmiştir.

Tablo 7: Kırgızistan'da Genel Hükümet Harcamalarında Bazı Hizmetlerin Payı 1990-2006 (Yüzde)

	1990	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2003	2004	2005	2006
Gen.Kamu Hiz.	1.3	4.5	11.0	11.1	13.9	17.7	14.8	14.8	15.6	16.4	15.1
Eğitim	20.1	16.1	26.0	23.5	23.0	20.3	22.1	10.1	9.6	10.2	11.3
Sağlık	10.1	9.2	14.9	14.1	13.2	11.5	10.1	22.1	22.2	23.1	24.4
Sosyal Güvenlik Ve Refah	13.2	11.0	13.2	17.0	13.4	9.9	15.4	7.4	7.1	5.6	5.2
Ekonomik Hiz.	43.4	19.6	9.1	8.2	11.6	11.9	12.5	12.5	10.9	10.1	9.5
Diğerleri	6.9	32.7	17.4	6.9	7.2	6.5	4.2	4.2	5.0	6.1	4.9

Kaynak: ADB; [Key Indicators for Asia and the Pacific 2008](#) verilerinden hesaplanmıştır.

Orta Asya’da en liberal ekonomi politikasına sahip Kırgızistan, pek çok bölgesel ve küresel ekonomik işbirliği/birleşmeye (entegrasyona) üyedir²⁸. Bu sayede ülke ekonomisi ihtiyacı olan dış desteği önemli oranda sağlamıştır. Ekonomik kalkınma için gerekli iç ve dış desteğin devamlılığının sağlanması ise ülke ekonomisine duyulan güvene bağlıdır. Bu bakımdan piyasa ekonomisine yönelik reformların devam etmesi önem arz etmektedir. Ekonomik kalkınmanın başarılması hizmetler sektörünün ekonomideki ağırlığını daha da arttıracaktır.

4.4. Özbekistan Ekonomisinde Hizmetler Sektörü

Özbekistan bağımsızlığını SSCB’nin dağılmasından önce 1 Eylül 1991’de ilan etmiştir. Ülke 2007 yılında 26.8 milyonluk nüfus ile bölgenin en kalabalık ülkesidir²⁹. Kişi başına milli gelir ise 2006 verilerine göre 730 dolar olan Özbekistan’da enflasyon 2006 ve 2007’de sırasıyla ise yüzde 6.8 ve 10’dur³⁰. Eski SSCB döneminde tarım ağırlıklı bir ekonomiye sahip olmasına karşılık, Özbekistan’da sanayileşme de belli bir düzeye ulaşmıştır. SSCB’nin dağılması ile birlikte üretilen sanayi ürünlerine yönelik talep daralmış, bunlara bağlı olarak üretimde de düşüş gerçekleşmiştir. Özbekistan merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçişi aşamalı şekilde yaparak dönüşümün maliyetlerini asgariye indirmeye çalışmıştır³¹. Ülke altyapı yatırımlarına ve ithal ikameci sanayileşmeye yönelerek, hammaddesini kendi ürettiği tarım ve doğal kaynaklarını işlenmek için sanayi tesislerini kurmuştur.

Bağımsızlıktan sonra hizmetler sektöründe daralma tarım ve sanayiye göre daha az olmuştur. 2007’de temel sektörlerin (tarım, sanayi ve hizmetlerin) GSYİH’ya katkısı sırasıyla yüzde 24, 27 ve 49’dur³². Hizmetler sektörünün istihdama katkısı ise 1990-1993 döneminde azalmasına karşılık 1990-2006 döneminde genel olarak artış eğilimindedir. Yeni sanayileşme süreci ile birlikte GSYİH’daki hizmetler sektörünün payı artmıştır. Fakat söz konusu katkı gelişmiş ülkelere göre yine de düşüktür. 1987’de hizmetler sektörünün GSYİH’daki payı yüzde 38.3’tür³³. Bu pay 1991’e kadar azalmış, 1992’den sonra hizmetler sektörünün ekonomideki ağırlığı tekrar artmaya başlamıştır.

---

²⁸ Nazım Çatalbaş, “Uluslararası Ticaretin Serbestleştirilmesi Sürecinde Orta Asya Ve Kafkasya’daki Geçiş Ekonomilerinin Tercihleri”, 2nd International Symposium on Public Finance, Bishkek, 24-27 October 2007, 15.

²⁹ World Bank, **World...**, Erişim Tarihi (18.08.2008)

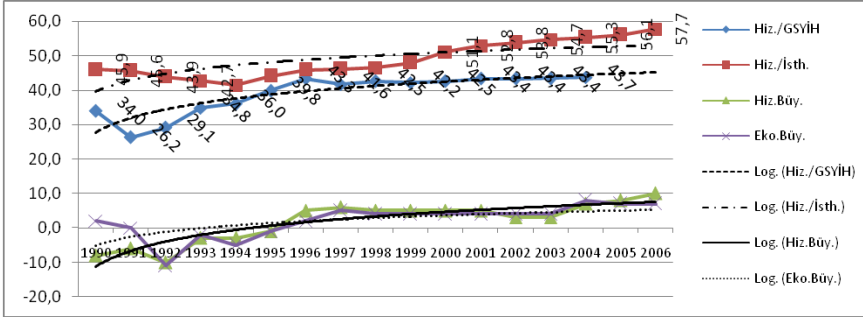
³⁰ **Asian Development Outlook 2007 Update**, s. 149; Dünya Bankası, **World Development Indicators** veritabanı.

³¹ Ayrıntılı bilgi için bakınız. Edward R. Gengel and David A. Grigorian, “How Tight is Too Tight? A Look at Welfare Implications of Distortionary Policies in Uzbekistan” **IMF Working Paper**, December 2005.

³² World Bank, **World...**, Erişim Tarihi (18.08.2008)

³³ ADB, **Key Indicators in 2007**.

Grafik 5: Özbekistan’da Hizmetler Sektörüne İlişkin Genel Eğilimler (1990-2006)

Kaynak: ADB; World Bank, **World Development Indicators** verileri esas alınmıştır.

Hizmet alt sektörlerinin GSYİH'ya katkılarına bakıldığında finans sektörü dikkati çekmektedir. Bağımsızlık öncesinde (1987) finans sektörünün GSYİH'daki payı yaklaşık yüzde 38.2 idi. Fakat Özbekistan'daki finans sektörü SSCB içindeki tüm cumhuriyetlerin entegre olduğu için finansal kaynaklar sadece Özbekistan'ın değildi. SSCB'nin dağılması ile birlikte finans sektörünün GSYİH'daki payı 1990'da yüzde 0.4 düzeyine inmiş 2003'te yüzde 3.4 olarak gerçekleşmiştir. Tablo 8'den görüldüğü gibi 2005'den sonraki verilerde finans, kamu yönetimi ve diğer hizmetler birleştirilmiştir.

Özbekistan'da bağımsızlıktan sonra 1991-2003 döneminde GSYİH'da inşaat, kamu yönetimi ve diğer hizmetlerin payı azalmıştır. Finans ve inşaat hizmetlerindeki azalmada SSCB'nin dağılması etkili olmuştur. Kamu yönetimi hizmetlerinin dağılımında yapısal reformların yanı sıra özelleştirme de etkili olmuştur.

Taşımacılık ve iletişim hizmetleri ile ticarete GSYİH'dan giderek daha fazla pay almaya başlamıştır. Bu gelişmede ülkenin altyapısını modernleşirmesi ve yeni altyapı yatırımları yapması, piyasa ekonomisi ile birlikte iç ve dış ticaretin gelişmesi etkili olmuştur. Resmî verilere göre, Özbekistan'da 1995-1999 döneminde yapılan toplam yatırımın yüzde 15'i taşımacılık ve iletişim hizmetlerinde, yüzde 16'sı inşaat sektöründe yapılmıştır³⁴. 2007'de ise taşımacılık ve iletişimin GSYİH'dan aldığı pay cari fiyatlarla yüzde 11.1'dir.

³⁴ TİKA, **Özbekistan Ülke Raporu**, Ankara, Aralık 2004.s. 44.

Tablo 8: Özbekistan’da Hizmet Alt Sektörlerinin GSYİH’ya Katkısı 1987-2007 (Yüzde)

	1987	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
İnşaat	10.1	10.5	8.1	6.9	6.6	5.6	5.2	5.3	4.9	5.1	5.5
Ticaret	..	3.8	6.0	11.1	11.8	11.3	10.8	10.5	9.2	9.5	9.4
Taşımacılık ve İletişim	..	5.9	8.4	8.8	8.6	9.4	10.9	11.4	11.3	11.4	11.1
Finans	38.2	0.4	4.1	4.3	4.5	3.8	3.4	..	..	..	..
Kamu Yön. Hiz.	..	5.0	4.8	3.4	3.8	3.5	3.3	..	17.9	18.6	18.8
Diğerleri	..	19.0	16.6	14.9	14.7	15.3	15.0	..	..	..	..

Kaynak: ADB, **Key Indicators in 2007 ve 2008** verilerinden elde edilmiştir. (..) Veri yok.

4.5. Tacikistan Ekonomisinde Hizmetler Sektörü

Eski SSCB’nin en yoksul ülkesi olan Tacikistan, 9 Eylül 1991’de bağımsızlığını ilan etmiştir. Ülke nüfusu 2007’de 6.7 milyon ve kişi başına milli gelir ise 2006’da 390, 2007’de 460 dolardır. Tacikistan bölgede yoksulluğun en yaygın olduğu ülke olup, 2003 verilerine göre nüfusun yüzde 44.4’ü yoksuldur. Enflasyon oranı (TÜFE’ye göre) 2006 yüzde 10, 2007’de ise 13 olarak gerçekleşmiştir³⁵. Ülke doğal kaynaklar açısından diğer Orta Asya Cumhuriyetleri kadar zengin olmasa da önemli oranda hidroelektrik üretimi ile alüminyum ve pamuğa sahiptir.

Yoksulluk, yolsuzluk, kamu otoritesinin zayıflığı, uyuşturucu ticareti ve bulaşıcı hastalıkların beraberinde getirdiği olumsuzluklar ülkenin önemli sorunlarıdır. Ekonomik ve sosyal altyapının oldukça zayıf ve yetersiz oluşu, ekonomik kalkınma, kişi başına milli gelir ile diğer ekonomik ve sosyal göstergelere olumsuz şekilde yansımaktadır. Diğer yandan hükümetin altyapı eksikliklerini gidermek için yeni yatırımlara yönelmesi ve bunları önemli ölçüde yabancı kaynaklarla finanse etmesi, dış borç stoku üzerinde önemli baskı oluşturmaktadır³⁶.

Bağımsızlık ilanının ardından SSCB’nin dağılması (25 Aralık 1991), Moskova ile var olan bağlantıların kopmasına neden olmuştur. Bu, başta iç ve dış ticaret ile ekonomik kalkınmayı olumsuz yönde etkilemiştir. İç karışıklıklar ülke ekonomisindeki olumsuz gelişmelerin derinleşmesine yol açmıştır. Fiziki ve sosyal altyapının tahrip edilmesinin yanı sıra kaos ortamı nedeniyle nitelikli Rus işgücünün ülkeden göç etmesi üretimin daralmasına neden olmuştur. Tacikistan’da yaşanan ekonomik, siyasi ve sosyal çalkantılar merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş sürecinde sıkıntıları daha da arttırmıştır.

Ülke ekonomisi 1997’den sonra iç karışıklıkların azalması ve ekonomik reformların etkisiyle yüksek oranda büyümüş, 1997-2002 döneminde GSYİH yüzde 24.5 artmıştır. Bu düzey 1991 yılındaki GSYİH seviyesinin yüzde 56.9’na eşittir. 2001-2006 döneminde ise ekonomi yıllık yüzde 9 büyüyerek iyileşme eğilimini sürdürmüştür³⁷.

³⁵ World Bank, **World...**, Erişim Tarihi (13.09.2008)

³⁶ <http://www.adb.org/Documents/Books/ADO/2008/TAJ.asp>, Erişim Tarihi: (19.08.2007).

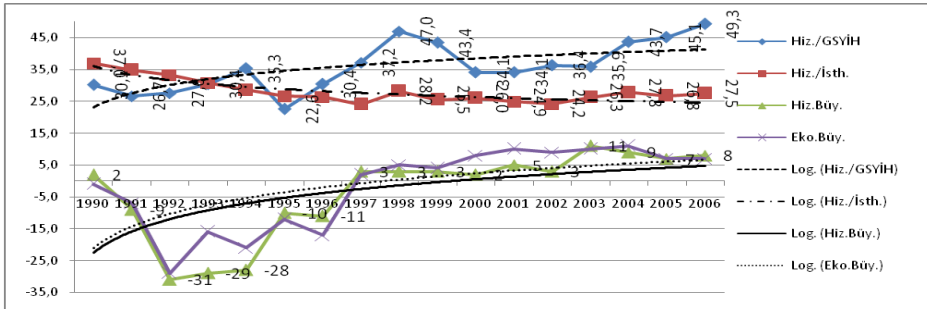
³⁷ ADB, **Tajikistan: Development Effectiveness Country Briefs**, October 2007, s. 3.

2007'de ise Tacikistan'da GSYİH'ya tarım yüzde 21, sanayi yüzde 28 ve hizmetler sektörü ise yüzde 51 oranında katkı sağlamıştır.

Ülkenin SSCB döneminde sadece hammadde üretimi ve tarımda uzmanlaşması bağımsızlık sonrasında yaşanan sıkıntıları daha ağırlaştırmıştır. Tacikistan'da reel GSYİH azalırken, özellikle sanayinin payında önemli düşüşler yaşanmıştır. Buna karşılık hizmetler sektörünün GSYİH'daki payı SSCB döneminde (1989) yüzde 32³⁸ iken, bağımsızlığın ilan edildiği 1991 yüzde 26.7'ye düşmüştür. Bağımsızlığı takip eden ilk üç yılda sektörün GSYİH'ya katkısında artış olsa da, 1992-1997 yıllarındaki Tacik İç Savaşı döneminde dalgalı bir seyir söz konusudur.

Grafik 6'da görüldüğü gibi İç Savaş'tan sonra yakalanan ekonomik büyüme trendi hizmetlerin GSYİH'ya katkısına olumlu şekilde yansımıştır. Fakat 2000 ve 2001'deki kuraklık ve beraberinde yaşanan kıtlık tüm ekonomiyi olduğu gibi hizmetler sektörünün GSYİH'ya katkısını da olumsuz etkilemiştir. 2002-2006 döneminde ekonomik büyümeye bağlı olarak hizmetlerin GSYİH'ya katkısı yüzde 36.4'ten yüzde 49.3'e yükselmiştir. Özellikle son 10 yılda hizmetler sektöründe önemli ölçüde büyüme gerçekleşmiştir. Söz konusu büyüme sektörün istihdamdaki payına çok az yansımıştır. 1990-2006 döneminde hizmetler sektörünün istihdama katkısı azalma eğilimindedir. Söz konusu oran 1990'da yüzde 37 iken 2006'da 27.5 olarak gerçekleşmiştir.

Grafik 6: Tacikistan'da Hizmetler Sektöründe Genel Eğilimler (1990-2006)

Kaynak: ADB; World Bank, **World Development Indicators** verileri esas alınmıştır.

Tacikistan'da hizmet alt sektörleri arasında GSYİH'ya en fazla katkıyı ticaret (2007'de yüzde 19.8) yapmaktadır. Ticareti, diğer hizmetler (yüzde 16.7), inşaat (yüzde 8.7), taşımacılık ve iletişim (yüzde 5.1) kamu yönetimi hizmetleri (yüzde 2.3) ve finans hizmetleri (yüzde 0.4) izlemektedir. Tablo 9'da görüldüğü gibi ticaret ile taşımacılık ve iletişimin GSYİH'ya katkısı giderek artmaktadır. Finans sektörünün GSYİH'ya katkısı ise yüzde 0.4 düzeyindedir. Bu oran, finans sektörünün arzu edilen ekonomik kalkınmayı gerçekleştirecek düzeyden oldukça uzak olduğunu göstermektedir. Finans sektörünün önemli alt sektörü olan bankacılık sistemi nispeten küçüktür. Ülkede tasarruf düzeyinin oldukça düşük olması bankacılık sisteminin gelişmesini engellemektedir.

³⁸ World Bank, **World...**, Erişim Tarihi (13.09.2008)

Tablo 9: Tacikistan’da Hizmet Alt Sektörlerinin GSYİH’ya Katkısı 1995-2005 (Yüzde)

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
İnşaat	3.2	2.6	2.7	3.9	5.4	2.1	2.7	2.0	2.9	4.3	4.5	6.1	8.7
Ticaret	7.5	14.6	20.5	22.1	19.7	10.9	10.7	11.7	11.4	16.5	16.5	17.1	19.8
Taşımacılık ve İletişim	4.5	4.0	2.9	4.2	7.4	4.8	5.0	5.5	5.5	6.6	7.4	7.2	5.1
Finans						1.0	0.8	0.9	1.0	1.0	1.1	1.5	0.4
Kamu Yönetimi ⁽¹⁾	9.6	9.5	10.2	17.3	13.1	2.4	2.3	1.9	2.1	1.9	2.8	2.9	2.3
Diğerleri						12.2	12.2	12.7	12.1	12.8	12.0	11.2	16.7

Kaynak: ADB; [Key Indicators for Asia and the Pacific 2008](#) verilerinden hesaplanmıştır.

(1) 1995-1999 döneminde finans ve diğer hizmetlere ilişkin veriler, kamu yönetimi içinde gösterilmiştir.

1995-2006 döneminde genel hükümet harcamalarında geçiş sürecinin beraberinde getirdiği olumsuzlukların azaltılmasının hedeflendiği görülmektedir. Tablo 10’a bakıldığında başta eğitim olmak üzere sosyal güvenlik ve refah ile ilgili hizmetlere bütçeden artan oranda pay ayrılmıştır. Harcamalardan sağlığa ayrılan pay yeterince arttırılamasa da önemli oranda düşüşü engellenmiştir. Burada **Milenyum Kalkınma Hedefleri** ile **Yoksulluğu Azaltma Stratejilerinin** önemli yeri vardır. Yeni ekonomik sistemin gereği olarak kamunun ekonomideki ağırlığının azaltılması, ekonomik hizmetlerin bütçeden giderek daha az pay almasına neden olmuştur.

Tacikistan ekonomisindeki değişimin yavaş da olsa devam ettiği görülmektedir. Bu değişimde hizmetler sektörü ekonominin yaklaşık yüzde 50’sini oluştururken, ticaret, inşaat, haberleşme (iletişim) ve finans en hızlı büyüyen alt sektörlerdir³⁹. Yoksulluğun fazla olması nedeniyle mikro kredilere ağırlık verilmesi, özellikle küçük işletmelere verilen kredilerin arttırılması ekonomik faaliyetlerde artışa ve hizmetler sektörünün de büyümesine katkı yapacaktır. Bu nokta yabancıların hem yatırım hem de bağış konusunda önemli rolü olacaktır. Siyasi ve sosyal çalkantıların ekonomi üzerinde yarattığı tahribat iç barışın sağlanmasıyla giderilmeye başlanmıştır. Bu, tüm sektörler olduğu gibi hizmetler sektörüne de olumlu şekilde yansımaktadır.

³⁹ ECO Secretariat, **ECO Annual Economic Report**, Tehran, July 2007, s. 68.

Tablo 10: Tacikistan’da Genel Hükümet Harcamalarında Bazı Hizmetlerin Payı 1995-2006 (Yüzde)

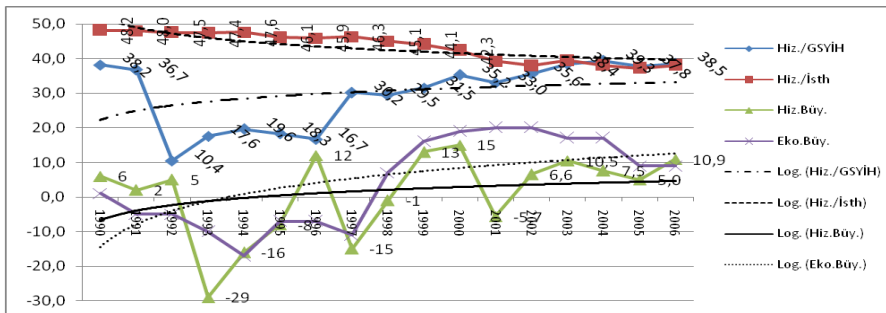
	1995	2000	2002	2003	2004	2005	2006
Eğitim	12.4	15.9	16.0	14.5	15.1	18.0	19.6
Sağlık	7.4	6.5	5.6	5.6	5.3	5.9	6.5
Sosyal Güvenlik Ve Refahla İlgili Hizmetler	0.8	12.3	13.2	14.1	14.5	16.6	18.1
Konaklama ve Toplumsal Hizmetler	0.0	6.4	5.8	5.6	6.8	5.7	6.4
Ekonomik hizmetler	22.3	14.5	11.9	13.0	15.4	36.2	13.6

Kaynak: ADB, **Key Indicators of Developing Asian and Pacific Countries** verilerinden hesaplanmıştır.

4.6. Türkmenistan Ekonomisinde Hizmetler Sektörü

Türkmenistan 27 Ekim 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiştir. 2006’da ülke nüfusu 4.96 milyon olup, 2005 verilerine göre kişi başına milli gelir 1.199 dolardır⁴⁰. Yoksulluk oranı 1998 verilerine göre yüzde 30, enflasyon oranı ise 2006 ve 2007 yıllarında sırasıyla yüzde 8.2 ve 9’dur⁴¹. Türkmenistan zengin petrol ve doğalgaz rezervlerine sahip olmasının yanı sıra önemli pamuk üreticisidir. Türkmenistan dünya pamuk ihracatında ilk 10 ülke arasındadır. Bu nedenle SSCB’nin dağılmasından kaynaklanan olumsuz etkileri diğer bölge ülkelerine göre daha az hissetmiş, toparlanma süreci daha çabuk olmuştur. Ülkenin GSYİH’sında en büyük paya petrol, doğalgaz ve pamuğun işlendiği işletmelerinin de etkisiyle sanayi sektörü sahiptir. 2006 gelindiğinde tarımın GSYİH’ya katkısı yüzde 20.3, sanayinin yüzde 41.2 ve hizmetler sektörünün yüzde 38.5 düzeyindedir⁴².

Grafik 7: Türkmenistan’da Hizmetler Sektörüne İlişkin Genel Eğilimler (1990-2006)

Kaynak: ADB, **Key Indicators of Developing Asian and Pacific Countries** verilerinden elde edilmiştir.

⁴⁰ World Bank, **World...**, Erişim Tarihi (10.09.2008); UNCTAD, UNCTAD Handbook of Statistics 2008 <http://stats.unctad.org/Handbook/TableViewer/tableView.aspx> Erişim Tarihi (10.09.2008)

⁴¹ World Bank, **World...**, Erişim Tarihi (10.09.2008); UNCTAD, **UNCTAD...**, Erişim Tarihi (10.09.2008)

⁴² UNCTAD, **UNCTAD...**, Erişim Tarihi (06.10.2008)

Türkmenistan’da genel olarak hizmetler sektörünün GSYİH’ya katkısı artmakla birlikte, 1990-1996 döneminde önemli düşüşler söz konusudur. 1997’den sonra sektörün GSYİH’ya katkısı daha dengeli ve az da olsa artma yönünde olmuş, 2006’daki oranı (yüzde 38.5) 1990’daki seviyenin çok az üstündedir. Sektörün istihdamdaki payı da giderek azalmış, 1990’da yüzde 48.2 olan oran 2006’da yüzde 38’dir. Sektörün istihdamdaki payının azalmasına karşılık, GSYİH’dan almış olduğu payın artması sektördeki verimlilik artışı için önemli bir göstergedir.

1990-2006 döneminde hizmetler sektörüne ait alt sektörlerin GSYİH’ya katkılarına bakıldığında bağımsızlığın ilk yıllarında GSYİH’da önemli bir yer tutan inşaat hizmetleri payının giderek azaldığı görülmektedir. Bunda söz konusu yıllardaki yoğun imar faaliyetlerinin bitmiş olması önemli etkindir.

Bağımsızlıkla birlikte taşımacılık ve iletişim hizmetlerinde ortaya çıkan eksiklikler yatırımların bu alanlara yönelmesine neden olmuş, söz konusu sektörlerdeki altyapının yenilenmesi GSYİH’ya olumlu şekilde yansımıştır. 1997’ye kadar olan dönemde hizmetlerin taşımacılık ve iletişim hizmetlerinin GSYİH’ya katkısı yüzde 10.3’e kadar çıkmış, 2006’da yüzde 6.5 olarak gerçekleşmiştir. Taşımacılık ve iletişim hizmetlerinin yanı sıra ticaret, kamu yönetimi ve diğer hizmetlerin GSYİH’daki ağırlığı artmaktadır.

Tablo 11: Türkmenistan’da Hizmet Alt Sektörlerinin GSYİH’ya Katkısı 1990-2006 (Yüzde)

	1990	1992	1994	1996	1998	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
İnşaat	2.7	4.8	6.8	10.3	13.1	6.8	5.5	6.0	4.1	4.0	4.7	4.3
Ticaret	5.7	1.4	5.1	3.0	3.6	3.5	4.0	4.0	4.1	4.4	4.2	4.3
Taşımacılık ve iletişim	12.2	3.5	4.7	5.7	7.8	6.6	5.2	6.4	6.5	6.6	6.5	6.5
Finans	..	1.0	3.3	2.9	2.3	..	..	..	..	..	..	..
Kamu yönetimi	..	0.8	1.0	1.0	2.9	25.1	22.7	23.5	25.6	26.1	25.1	25.6
Diğerleri	20.3	4.1	5.2	3.5	12.1	..	..	..	..	..	..	..

Kaynak: ADB, **Key Indicators of Developing Asian and Pacific Countries** verilerinden hesaplanmıştır. (..) Veri yok.

1992-2006 dönemine bakıldığında ticaretin GSYİH’ya katkısı yıllar itibariyle değişiklik gösterse de genel eğilim artış yönündedir. 1992’de ticaretin GSYİH’ya katkısı yüzde 1.4 iken, 1998’de 3.6, 2002’de yüzde 4 ve 2006’da yüzde 4.3 olarak gerçekleşmiştir.

Kamu yönetimi hizmetlerinin GSYİH katkısı 1992’de yüzde 0.8 iken 1998’de yüzde 2.9’a çıkmıştır. 1992-1998 döneminde finans hizmetlerinin GSYİH’daki payında da artış söz konusudur. Diğer hizmetlerin payı 1990’da yüzde 20.3 iken 1998’de yüzde 12.1’e düşmüştür. Finans ve diğer hizmet sektörlerinde kamunun önemli ağırlığının olması nedeniyle 1998’den sonraki istatistiklerde her iki sektörün de dataları kamu yönetimi hizmetleri ile birleştirmiştir. Kamu yönetimi hizmetlerinin GSYİH katkısı 2006’da yüzde 25.6’dır.

Uzun vadede Türkmenistan'da tarım ve sanayi sektörlerinde yakalanan yüksek büyüme hızı **Fischer-Clark Modeli**'nin işlemeyle hizmetler sektöründe etkisini gösterecektir. Hizmetler sektörünün ekonomideki ağırlığı artacaktır. Bölgesel işbirliğinin kuvvetlenmesi, taşımacılık ve iletişim altyapısının tamamlanması özellikle taşımacılık ve ticaret hizmetlerinin ekonomideki ağırlığının giderek artmasına neden olacaktır.

5. Uluslararası Hizmetler Ticaretinde Kafkasya Ve Orta Asya Ülkelerinin Yeri

Uluslararası hizmetler ticaretinde mutlak olarak gelişmiş ülkelerin ağırlığı vardır. Geçiş ekonomilerinin özellikle de Orta Asya'daki geçiş ekonomilerinin oldukça düşüktür. Tablo 12 ve 13'e bakıldığında son yıllarda Kazakistan'ın hem hizmet ihracatı hem de hizmet ithalatında payını giderek arttırdığı görülmektedir. Bu ülkeyi Azerbaycan izlemektedir. Söz konusu iki ülkenin hizmetler ticaretinde taşımacılığın önemli payı vardır. Petrol ve doğalgaza yönelik doğrudan yabancı sermaye yatırımlarıyla arz fazlasının yabancı pazarlara ulaştırılması ve ülkeler arasında ticaretin gelişmesi taşımacılık sektörünü önemli hale getirmiştir.

Tablo 12: Dünya Hizmet İhracatında Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetlerinin Payı (1995-2007)

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Gelişmiş Ülkeler	76.0	75.4	74.5	76.1	76.8	75.7	75.6	75.3	75.4	74.4	73.2	72.1	71.9
GYÜ'ler	22.5	22.7	23.5	22.0	21.7	22.8	22.7	22.8	22.5	23.4	24.5	25.4	25.4
Geçiş Ekonomileri	1.5	1.9	2.0	1.8	1.5	1.5	1.8	1.9	2.1	2.2	2.3	2.4	2.7
Azerbaycan	0.014	0.011	0.025	0.024	0.018	0.017	0.019	0.022	0.023	0.022	0.027	0.033	0.038
Kazakistan	0.043	0.051	0.061	0.065	0.065	0.069	0.082	0.094	0.090	0.088	0.088	0.099	0.106
Kırgızistan	0.003	0.002	0.003	0.004	0.005	0.004	0.005	0.009	0.008	0.009	0.010	0.013	0.018
Tacikistan	..	..	..	..	..	..	..	0.004	0.005	0.005	0.006	0.005	0.005
Türkmenistan	..	0.006	0.020	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..

Kaynak: UNCTAD Handbook of Statistics 2008
<http://stats.unctad.org/Handbook/TableViewer/tableView.aspx> Erişim Tarihi
 (10.09.2008) (..) Veri yok.

Tacikistan'da da taşımacılık hizmetleri iç barışın sağlanmasıyla hizmet ihracatına önemli katkı sağlamış, 2006'de 134 milyon dolarlık hizmet ihracatının yaklaşık 62 milyon doları taşımacılığa aittir. Türkmenistan'a ilişkin veriler 1996 ve 1997'ye aittir. Buna göre taşımacılık hizmet geliri sağlayan en önemli alt sektördür.

Tablo 13: Dünya Hizmet İthalatında Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetlerinin Payı

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Gelişmiş Ülkeler	70.5	70.2	68.8	71.6	72.2	70.9	70.8	71.1	71.5	70.5	68.7	67.1	67.1
GYÜ'ler	27.4	27.8	29.0	26.5	26.2	27.3	27.1	26.4	25.9	26.8	28.4	29.9	29.5
Geçiş Ekonomileri	2.1	2.0	2.2	1.9	1.6	1.8	2.2	2.4	2.5	2.7	2.9	3.0	3.4
Azerbaycan	0.024	0.033	0.053	0.050	0.033	0.032	0.043	0.079	0.109	0.123	0.108	0.105	0.114
Kazakistan	0.062	0.070	0.082	0.083	0.076	0.120	0.169	0.216	0.200	0.229	0.305	0.321	0.371
Kırgızistan	0.015	0.019	0.012	0.013	0.011	0.010	0.008	0.009	0.009	0.010	0.012	0.017	0.022
Tacikistan	..	..	..	..	..	..	0.006	0.006	0.006	0.010	0.010	0.015	0.014
Türkmenistan	..	0.031	0.049	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..

Kaynak: UNCTAD Handbook of Statistics 2008
<http://stats.unctad.org/Handbook/TableViewer/tableView.aspx> Erişim Tarihi
(10.09.2008) (..) Veri yok.

Diğer bölge ülkelerinin aksine Kırgızistan'da hizmet ihracatına seyahat (turizm) ve diğer hizmetler en fazla katkıyı sağlayan sektörlerdir. Bu nedenle turizm sektörü ekonomik kalkınmada önemli etkiler yaratacak potansiyele sahiptir⁴³. 2006'da 374 milyon dolarlık hizmet ihracatının yaklaşık 167 milyon dolarını seyahat ve 151 milyon dolarını diğer hizmetler oluşturmaktadır.

⁴³ Nurhoca Akbulaev, "Kırgızistan Ekonomisinde Turizm Sektörünün Yeri ve Önemi" **Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi** Cilt: 6, Sayı: 1, 2004, s. 1.

Tablo 14: Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetlerinin Sektörler Bazında Hizmet İhracatları (Milyon Dolar)

		1995	1996	1997	1998	1999	2000	2002	2005	2006	2007
AZB.	İhracat	172.37	149.26	341.8	331.68	256.79	259.77	362.14	682.96	939.87	1257
	Taşımacılık	76.2	53.72	96.89	129.04	114.02	119.33	212.09	239.2	407.68	..
	Seyahat	70.15	45.55	161.76	125.03	81.12	63.06	51.06	77.67	116.94	..
	Diğ. Hizmet.	26.01	49.98	83.14	77.61	61.64	77.37	98.98	366.1	415.25	..
KZK.	İhracat	535.1	674.4	841.9	904.3	932.5	1053	1540.42	2228.44	2807.6	3552
	Taşımacılık	351.5	431.8	494.9	387.8	420.5	461.38	615.72	1021.38	1457.85	..
	Seyahat	121.7	199.2	289.2	407.1	362.8	356.36	621.91	700.86	837.9	..
	Diğ. Hizmet.	61.9	43.4	57.8	109.4	149.2	235.27	302.79	506.2	511.85	..
KGZ.	İhracat	39.15	31.49	45	62.81	64.95	62.04	142.01	255.53	374.45	608
	Taşımacılık	15.51	7.24	8.82	19.11	19.9	16.63	37.47	60.57	56.56	..
	Seyahat	4.68	4.22	7.08	8.37	14.12	15.26	35.67	73	166.98	..
	Diğ. Hizmet.	18.96	20.03	29.1	35.32	30.93	30.14	68.87	121.96	150.92	..
TCK.	İhracat	..	..	..	..	..	..	68.99	146.34	134.22	167
	Taşımacılık	..	..	..	..	..	..	45.56	55.91	61.76	..
	Seyahat	..	..	..	..	..	..	1.63	1.56	2.12	..
	Diğ. Hizmet.	..	..	..	..	..	..	21.8	88.87	70.34	..
TKM.	İhracat	..	82.47	271.76	..	..	..	..	..	..	..
	Taşımacılık	..	62.76	133.6	..	..	..	..	..	..	..
	Seyahat	..	7.3	33.34	..	..	..	..	..	..	..
	Diğ. Hizmet.	..	12.41	104.82	..	..	..	..	..	..	..

Kaynak: UNCTAD Handbook of Statistics 2008
<http://stats.unctad.org/Handbook/TableViewer/tableView.aspx> Erişim Tarihi (10.09.2008) (..) Veri yok.

Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) ve Asya Kalkınma Bankası gibi Bölgeye ilişkin istatistikleri tutan uluslararası kuruluşlarda Özbekistan'ın hizmet ticareti ile ilgili veri yoktur. Bu, ülkedeki ekonomik faaliyetlerin yoğunluğuna bakarak taşımacılık ve diğer hizmetlerin uluslararası hizmetler ticaretinde önemli paya sahip olduğunu söylememize engel değildir. Özbekistan'ın tarihi, dini ve diğer açılardan önemli değerler taşıması ve İpek Yolu üzerinde bulunması seyahat (turizm) hizmetleri açısından gelir yaratacak önemli bir potansiyeldir.

Bölge ülkelerin hizmet ithalatına bakıldığında özellikle son yıllarda diğer hizmetlerin en önemli sektör olduğu görülmektedir. Azerbaycan ve Kazakistan'da artan diğer hizmetler ithalatında inşaat, finans, sigortacılık ve diğer iş hizmetleri önemli paya sahiptir. Kırgızistan'ında hizmet ithalatında (2006) ilk sırayı diğer hizmetler almakta, onda

ise en büyük paya diğer iş hizmetleri sahiptir⁴⁴. Hizmet ithalatında ikinci sırayı taşımacılık hizmetleri almaktadır. Tacikistan'da hizmet ithalatında ilk sırayı taşımacılık almış olup ikinci sırada diğer hizmetler bulunmaktadır. 2006'da hizmet ithalatının önemli alt sektörleri inşaat, diğer iş hizmetleri, finans, sigorta, iletişim hizmetleridir.

Tablo 15: Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetlerinin Sektörler Temelinde Hizmet İthalatları (Milyon Dolar)

		1995	1996	1997	1998	1999	2000	2002	2005	2006	2007
AZB.	İthalat	304.64	440.89	725.95	700.77	485.12	484.51	1297.73	2652.98	2863.25	3533
	Taşımacılık	92.1	116.14	109.29	194.32	68.03	144.06	173.26	378.89	509.19	..
	Seyahat	145.58	99.68	186.31	169.56	138.84	131.62	105.47	163.96	201.36	..
	Diğ. Hizmet.	66.96	225.06	430.36	336.88	278.24	208.83	1019	2110.13	2152.7	..
KZK.	İthalat	775.8	928.3	1124.4	1154.1	1104.2	1850.03	3538.28	7495.71	8719.59	11523
	Taşımacılık	297.6	357.2	391.9	418.2	399.6	330.21	495.39	1167.51	1513.3	..
	Seyahat	282.6	319.3	445.4	497.5	394	407.76	756.95	752.96	820.72	..
	Diğ. Hizmet.	195.6	251.8	287.1	238.4	310.6	1112.06	2285.93	5575.24	6385.58	..
KGZ.	İthalat	195.11	249.02	171.18	175.66	155.11	148.18	147.98	291.25	460.88	692
	Taşımacılık	52.38	103.35	91.24	93.21	77.73	49.95	55.93	125.46	177.98	..
	Seyahat	6.5	5.72	3.66	3.47	10.7	15.63	9.86	58.37	91.65	..
	Diğ. Hizmet.	136.23	139.95	76.28	78.98	66.67	82.6	82.19	107.42	191.25	..
TCK.	İthalat	..	..	..	..	..	..	104.88	251.52	394.49	421
	Taşımacılık	..	..	..	..	..	..	81.49	178.6	241.36	..
	Seyahat	..	..	..	..	..	..	1.72	3.75	6	..
	Diğ. Hizmet.	..	..	..	..	..	..	21.67	69.17	147.13	..
TKM.	İthalat	..	407.91	674.61	..	..	..	..	..	..	..
	Taşımacılık	..	162.81	153.4	..	..	..	..	..	..	..
	Seyahat	..	73.19	125.32	..	..	..	..	..	..	..
	Diğ. Hizmet.	..	171.91	395.89	..	..	..	..	..	..	..

Kaynak: UNCTAD Handbook of Statistics 2008
<http://stats.unctad.org/Handbook/TableViewer/tableView.aspx> Erişim Tarihi (10.09.2008) (..) Veri yok.

⁴⁴ UNCTAD, UNCTAD... , Erişim Tarihi (07.10.2008)

Tablo 16: Hizmetler Ticareti Dengesi 1995-2006 (GSYİH'nın Yüzdesi Olarak)

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Azerbaycan	-5.5	-9.2	-9.7	-8.3	-5.0	-4.3	-6.6	-15.0	-22.2	-25.8	-14.9	-9.2
Kazakistan	-1.4	-1.2	-1.3	-1.1	-1.0	-4.4	-6.2	-8.1	-6.6	-7.2	-9.2	-7.3
Kırgızistan	-	11.9	-7.1	-6.9	-7.2	-6.3	-2.7	-0.4	-0.1	-0.6	-1.5	-3.0
Tacikistan	..	..	..	..	..	..	..	-2.9	-2.1	-4.3	-4.5	-9.2
Türkmenistan	..	13.7	-15.0	..	..	..	..	..	..	..	..	..
Özbekistan^b	-2.7	-1.9	-3.7	-2.1	-1.4	-0.5	-1.2	-2.2	-2.8	-2.8	-1.1	-0.3

Kaynak: ADB, Key Indicators for Asia and the Pacific 2008
<http://www.adb.org/statistics/> Erişim Tarihi (11.09.2008)

(..) Veri yok.

Bölge ülkelerinin uluslararası hizmetler ticaretine bakıldığında merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş sürecinin ilk yıllarında daha çok inşaat hizmetleri ön plana çıkarken, son yıllarda ise ticaret, taşımacılık ve iletişim ile diğer hizmet sektörlerinin ağırlıkları giderek artmaktadır. Buna paralel olarak söz konusu ülkelerin hizmet ihracatlarında taşımacılık hizmetlerinin ağırlığı artma eğilimindedir.

Tablo 14, 15 ve 16'ya bakıldığında bölge ülkelerinin hizmetler ticareti dengesinin önemli ölçüde açık verdiği görülmektedir. Tablo 12 ve 13 ise söz konusu ülkelerin uluslararası hizmetler ticaretinden yeterince pay alamadığını ortaya koymaktadır. Hizmetler ticareti dengesinin lehe çevrilmesi kısa zamanda mümkün görünmese de orta ve uzun vadede var olan yapının değişmesi mümkündür. Bu noktada turizm sektörünün geliştirilmesi önem arz etmektedir.

Turizm gelirlerinin artırılması ekonomik kalkınmaya finansman sağlarken, cari işlemler dengesine, GSYİH'ya ve istihdama önemli katkıda bulunacaktır. Bunun için hava, kara ve demiryolu altyapısının geliştirilmesi, özellikle havayolu taşımacılığında maliyetlerin düşürülmesi, barınma ve konaklama hizmetlerinin kalite ve düzeylerinin artırılması ile tanıtıma önem verilmesi gereklidir.

6. Sonuç

Bu çalışma'da ele alınan Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetlerinde hizmetler sektörünün ekonomiye katkısı gelişmiş ülkelere göre düşüktür. Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'da hizmetler sektörünün GSYİH'ya katkısı genelde azalırken, istihdama katkısında çok az bir düşüş yaşanmıştır. Kazakistan, Tacikistan ve Türkmenistan'da hizmetler sektörünün GSYİH'ya katkısı artarken, istihdamda düşüş gerçekleşmiştir. Bu düşüş eğilimi Kazakistan'da diğer iki ülkeye göre çok net değildir. Kırgızistan ve Özbekistan'da ise hizmetler sektörünün GSYİH ve istihdama katkısı genelde artmıştır.

Bölge ülkelerinde ticaret, taşımacılık ve iletişim ile inşaat sektörleri GSYİH'ya önemli oranda katkı yapmaktadır. Geçiş sürecinin ilk yıllarında daha çok inşaat hizmetleri ön plana çıkarken, son yıllarda ise ticaret, taşımacılık ve iletişim ile diğer hizmet sektörlerinin ağırlıkları giderek artmaktadır. Buna paralel olarak söz konusu ülkelerin

---

hizmet ihracatlarında taşımacılık hizmetlerinin ağırlığı artma eğilimindedir. Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan’da kamu yönetimi hizmetleri ekonomide önemli bir rol ve paya sahiptir. Bölgede finans sektörünü ekonomiye katkısı oldukça düşüktür.

Bölge ülkeleri uluslararası hizmetler ticaretinde çok düşük pay almakla birlikte, Kazakistan’ın payı diğer bölge ülkelerine göre daha fazladır. Bölgenin hizmet ihracatında taşımacılık ve diğer hizmetler ön plana çıkmaktadır. Sadece Kırgızistan’ın hizmet ihracatında seyahat hizmetleri önemli bir paya sahiptir. Hizmet ithalatında ise ağırlık diğer hizmetler ile taşımacılıktadır. Uluslararası hizmetler ticaretinde Özbekistan en az açık veren ülke iken, Azerbaycan, Kazakistan ve Tacikistan’ın açıkları diğer ülkelere göre fazladır.

Kafkasya ve Orta Asya’da siyasi, ekonomik ve askeri tercihler çok önemlidir. Uluslararası konjonktürü iyi yöneten ülkeler ekonomik kalkınma ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını ülkeye çekme açısından önemli avantaj sağlamışlardır. Özellikle Kazakistan ve Azerbaycan bu noktada önemli ilerleme sağlamıştır. Aynı imkanlara sahip olan Türkmenistan belli ölçülerde, Özbekistan dış dünyaya açılma konusunda önemli kaygılara sahiptir. Bu kaygılar söz konusu ülkelere ilişkin sağlıklı verilerin elde edilmesini ve tahminler yapılmasını zorlaştırmaktadır.

Hizmetler sektörünün ekonomiye katkısının düşük olmasında ve bu sektörün yeterince gelişmemesinde, bölge ülkelerinin geçiş ekonomisi özelliği taşımalarının yanı sıra sanayileşme süreçlerini tamamlayamamış olmaları ve farklı sanayileşme aşamalarında bulunmalarının önemli rolü vardır. Bölge ülkeleri fiziki ve beşeri sermaye altyapılarındaki eksikliklerini gidermeleri, sanayileşme süreçlerini istikrarlı şekilde devam ettirmeleri ve doğal kaynaklar ihracatından sağlanan gelirleri etkin şekilde kullanmaları hizmetler sektörünün ekonomideki ağırlığını arttıracaktır. Başta doğal kaynakların ihracatından sağlanan gelirler olmak üzere tüm kaynakların ekonominin diğer sektörlerine dengeli ve etkili şekilde dağıtımı önemlidir. Doğal kaynak açısından diğer bölge ülkeleri kadar şanslı olmayan Kırgızistan ve Tacikistan’ın hidroelektrik üretimi, pamuk, altın ve alüminyumda modern teknolojiye yönelmesi ve bölgesel ticarete ağırlık vermeleri önem kazanmaktadır.

Kafkasya ve Orta Asya’daki doğal kaynaklarının gelişmiş ülke ve dünya pazarlarına ulaşması, bölge ülkeleri ile geçiş yolundaki ülkelerin kazançlarını ve işbirliğini arttıracaktır. **Bölgesel işbirliğinin artması, taşımacılık ve iletişim altyapısının tamamlanması özellikle taşımacılık ve ticaret hizmetlerinin ekonomideki ağırlığının giderek artmasına neden olacaktır.** Buna bağlı olarak bölgede hizmetler sektöründe önemli bir büyüme görülecek ve hizmetler sektörüne yönelik doğrudan yabancı sermaye yatırımları artacaktır. Artan yatırımlarla birlikte sanayileşme ve gelir düzeyi artacak ve yeni hizmet sektörlerinin ortaya çıkacaktır. Bu gelişmeler hizmetler sektörünün ekonomideki etkinliğine olumlu yönde katkı yapacaktır. Hizmetler sektörünün ekonomideki ağırlığını artırması ekonomik büyümeye, GSYİH’ya, cari işlemler dengesine (ödemeler dengesine) ve diğer ekonomik büyüklüklere olumlu yönde yansıtacaktır.

7. KAYNAKÇA

ADB, **Asian Development Outlook 2007**, March 2007.

ADB, **Tajikistan: Development Effectiveness Country Briefs**, October 2007.

ADB **Key Indicators** (çeşitli sayılar).

AĞDAŞ, Oktay. “Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlık Sonrası Temel Makro Ekonomik Göstergeler Açısından Değerlendirilmesi”, Bışkek, Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 64, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

AKBULAEV, Nurhoca. “Kırgızistan Ekonomisinde Turizm Sektörünün Yeri ve Önemi” **Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi** Cilt: 6 Sayı:1, 2004.

ASLAN, Nurdan ve Nuray Terzi, “Finansal Küreselleşme Sürecinde Orta Asya ve Kafkasya Ekonomileri”, II. Uluslararası “Küreselleşme Sürecinde Kafkasya ve Orta Asya” Kongresi, Bakü, 02-05 Mayıs 2007.

CAVE, William. “Measuring International Trade in Services and New Demands on the Family of Classifications”, Conference on “Official Statistics and the New Economy” The International Association for Official Statistics (IAOS). London, 27–29 August 2002.

ÇATALBAŞ, Nazım. “Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesi ve Gelişme Yolundaki Ülkelere Etkileri: Türkiye Uygulaması”, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s. 21, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

_____. “Uluslararası Ticaretin Serbestleştirilmesi Sürecinde Orta Asya Ve Kafkasya’daki Geçiş Ekonomilerinin Tercihleri”, 2nd International Symposium on Public Finance, Bishkek, 24-27 October 2007.

DOWLING, Malcolm and Ganeshan Wignaraja, “Central Asia After Fifteen Years of Transition: Growth, Regional Cooperation, and Policy Choices”, **Asia-Pacific Development Journal**, Vol.13, No.2 December 2006, pp.113-144.

ECO Secretariat. **ECO Annual Economic Report**, Tehran, July 2007.

GENGEL, Edward R. ve David A. Grigorian, “How Tight is Too Tight? A Look at Welfare Implications of Distortionary Policies in Uzbekistan” **IMF Working Paper**, December 2005.

GÜNDOĞAN, Naci. “Hizmetler Sektöründe İstihdam”, **Kamu-İş Dergisi**, 7/1, 2002.

IMF. **Regional Economic Outlook: Middle East and Central Asia**, October 2007.

_____. **Republic of Kazakhstan: Statistical Appendix**, IMF Country Report No. 05/239, 2005.

KARLUK, S. Rıdvan. “Küreselleşme Sürecinde Azerbaycan’ın Uluslararası Ekonomik Kuruluşlara Üyeliği ve Sürecin Ekonomiye Etkileri” II. Uluslararası “Küreselleşme Sürecinde Kafkasya ve Orta Asya” Kongresi, Bakü, 02-05 Mayıs 2007.

MARKUSEN, James ve diğerleri. “ Foreign Direct Investment in Services and the Domestic Market for Expertise”, **World Bank Policy Research Working Paper**, No: 2413, 2000.

MICHALOPOULOS, Constantine. “The Integration of Transition Economies into the World Trading System”, **Policy Research Working Paper**: 2182, September 1999.

POMFRET, Richard ve Kathryn Anderson, “Economic Development Strategies in Central Asia Since 1991”, **Asian Studies Review**, 25/2, 2001, s. 185-200.

SAKINÇ, Süreyya **Geçiş Ekonomileri ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Reformlar**, Celal Bayar Üniversitesi, Manisa, 2005.

STEPHENSON, Sherry M.“ Approaches to Liberalizing Services” **World Bank Policy Research Working Papers**. No: 2107, 1999.

TİKA, **Özbekistan Ülke Raporu**, Ankara, Aralık 2004.

UNESCAP, **Key Economic Development and Prospects in The Asia-Pacific Region** (2006, 2007, 2008)

World Bank, **From Disintegration to Reintegration: Eastern Europe and the Former Soviet Union in International Trade** , Washington, 2005.

YAMAN, Şahin. “Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Reformların 10 Yılı”, **Dış Ticaret Dergisi** Özel Sayı, Ocak 2002

ZENGİN, Eyüp ve Rövsen İbrahimov, “Azerbaycan Ekonomisinde Petrol ve Gaz Kaynaklarının İşletilmesine Alternatif Olarak Nakliyat Koridorları”, **Avrasya Etüdleri**, Sayı: 27-28, 2005, s. 195-2003

İnternet Kaynakları

ESCHENBACH, Felix. Services Policy Reform and Commitments in Trade Agreements: An Analysis of Transition Economies, http://www.gem.sciences-po.fr/content/publications/regulatory_policy.html Erişim Tarihi: (10.08.2008).

<http://www.adb.org/Documents/Books/ADO/2008/TAJ.asp>, Erişim Tarihi: (19.08.2007).

<http://www.undp.kz/infobase/tables.html?id=51> Erişim Tarihi (26.09.2008).

STARR, Frederick. Central Asia in the Global Economy: The Way Forward http://www.silkroadstudies.org/new/inside/publications/StarrCentralAsia_FP.pdf Erişim Tarihi (03.10.2008)

- UNCTAD Handbook of Statistics 2008
<http://stats.unctad.org/Handbook/TableViewer/tableView.aspx> Erişim Tarihi
(Farklı tarihlerde erişilmiştir)
- World Development Indicators, <http://ddp-ext.worldbank.org/ext/DDPQQ/showReport.do?method=showReport> Erişim Tarihi
(Farklı tarihlerde erişilmiştir).
- WTO, Services Sectoral Classification List
http://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/mtn_gns_w_120_e.doc Erişim Tarihi
(27.12.2008)
- YÜCE, Mehmet ve Mehmet Ferhat Özbek, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Sosyo-Ekonomik Boyutlarıyla Yoksulluk Olgusu Üzerine Bir Değerlendirme
<http://www.akademikbakis.org/pdfs/10/ferhatozbek.doc> Erişim Tarihi
(11.07.2008)